

Tekening van een varken dat met een touw aan zijn poot is vastgebonden.
Dergelijk vastbinden leidt tot voor archeozoölogen herkenbare pathologie

Bron: Angela von den Driesch e.a., '7000 Jahre Nutztierhaltung in Bayern', in: *Bauern in Bayern. Katalog des Gräbdenmuseums Straubing 19* (Straubing 1992) 157-190

Archeologie laat de dieren spreken

Anton Ervynck

De evolutie van het samenleven van mens en dier krijgt recent steeds meer aandacht. Het is daarbij duidelijk dat die evolutie best over een lange tijdsperiode bestudeerd wordt. Historische bronnen moeten in dit onderzoek een cruciale rol spelen maar zij gaan niet ver genoeg terug in de tijd, belichten niet alle aspecten en laten enkel de mens, en niet het dier aan het woord. Archeologisch onderzoek van dierenresten brengt hier mogelijk verandering in.

Mensen jagen en vissen, roeien 'ongedierte' uit, verstoren natuurlijke biotopen, dwingen dieren zich aan te passen aan nieuwe leefomgevingen, houden er gedomesticeerde dieren als voedselbron op na en spenderen al vele eeuwen een fortuin aan gezelschapsdieren.¹ Zo bepaalden en bepalen ze het lot van soorten zoals het edelhert en de tonijn, de mol, het korhoen, de vos, het rund en de koikarper. De effecten daarvan hebben zowel het leven van de mens als dat van de dieren beïnvloed: dat gaat van intensieve exploitatie, verdelging van soorten, veranderingen in het leefmilieu, over domesticatie tot verregerende sentimentalisering.²

De jacht is voor de moderne mens millennia lang de enige manier geweest om zich van vlees te voorzien. Sinds het neolithicum, toen akkerbouw en veeteelt hun intrede deden, is jagen (in Europa) echter niet langer van noemenswaardige betekenis voor de voedselvoorziening. De visserij evolueerde in Noordwest-Europa sinds het eind van het eerste millennium n.Chr. van een deel van de overlevingseconomie, voor mensen

die dichtbij zout of zoet water woonden, tot een onderdeel van de grootschalige markt- en handelsetonomie.³ Zeevisserij is in Europa nu nog van economisch belang, maar de overexploitatie van het mariene milieu baart zorgen. Van een schijnbaar onuitputtelijke bron van inkomsten, is de zee het zorgenkind van deze tijd geworden. Soorten worden overbevist, tot uitsterven gedwongen, en de hedendaagse, industriële vangstmethoden maken (als je per individuele vis telt) meer slachtoffers dan winst.⁴

Het verdelgen van commensale of parasitaire dieren gebeurt om redenen van economische (vanwege het roven van menselijk voedsel) of hygiënische aard (vanwege het overbrengen van ziekten), en is vooral een noodzaak geworden sinds de mens een sedentaire levenswijze (met vaste woonplaatsen) aannam.⁵ Millennia lang hebben mensen ook natuurlijke biotopen vernietigd, verstoord of aan hun (economische) eisen aangepast. Dit proces nam wellicht al een aanvang in de tijd van de jagers-verzamelaars,

- 1 Gedomesticeerde dieren zijn dieren waarvan de bouw, de levensomstandigheden of het gedrag door de interactie met de mens veranderd zijn, zodat ze voor die laatste meer nut of betekenis hebben gekregen. Gezelschapsdieren zijn dieren die nabij de mens leven maar niet als voedselbron, producent van andere dierlijke grondstoffen of werkkracht worden gebruikt. Niet alle gezelschapsdieren zijn gedomesticeerd.
- 2 Exploitatie is het benutten van dieren als leverancier van voedsel of andere grondstoffen, of als arbeidskracht. Domesticatie is het proces waarbij uit een wilde soort een groep van dieren ontstaat, waarvan de bouw, de levensomstandigheden of het gedrag door de interactie met de mens veranderd zijn, zodat ze voor die laatste meer nut of betekenis hebben gekregen.
- 3 Wim Van Neer e.a., 'The rise of seafish consumption in inland Flanders (Belgium)', in: James Barrett en David Orton ed., *Cod and herring. The archaeology and early history of intensive fishing* (Oxford, in druk).
- 4 Callum Roberts, *The unnatural history of the sea* (Washington 2007).
- 5 Commensale dieren zijn dieren die op eigen initiatief nabij de mens leven en profiteren van voedselvoorraden en beschutting, maar niet rechtstreeks de mens schade berokkenen. Parasitaire dieren zijn dieren die op eigen initiatief nabij of zelfs op de mens leven en die rechtstreeks schade berokkenen. Zie bijvoorbeeld voor de zwarte rat: Anton Ervynck, 'Sedentism or urbanism? The origin of the commensal black rat (*Rattus rattus*)', in: Keith Dobney en Terry O'Connor ed., *Bones and the man. Studies in honour of Don Brothwell* (Oxford 2002) 95-109; of voor de huismuis: Thomas Cucchi e.a., 'History of house mouse synanthropy and dispersal in the Near East and Europe. A zooarchaeological insight', in: M. Macholan e.a. ed., *Evolution of the house mouse* (Cambridge 2012) 65-93.

Op Sardinië (Italië) wordt nog aan traditionele varkensteelt gedaan, waarbij de dieren het grootste deel van het jaar vrij kunnen rondlopen. Alhoewel ze dus leven als everzwijnen heeft de domesticatie er voor gezorgd dat ze er beduidend anders uitzien dan hun wilde soortgenoten

Bron: foto Umberto Albarella, University of Sheffield

meer bepaald in het mesolithicum.⁶ Dat daarbij diersoorten lokaal verdwenen of zelfs op wereldschaal uitstierven, nam men erbij, tot in de late negentiende eeuw de beweging gekend als ‘natuurbehoud’ op gang kwam.⁷ Sommige soorten slaagden erin naar een nieuwe leefomgeving uit te wijken maar andere legden het loodje. Kokmeeuwen trokken in de twintigste eeuw richting binnenland, maar de kraanvogel hield het in de Lage Landen wellicht ergens in de zestiende of zeventiende eeuw voor bekeken.⁸

Gedomesticeerde dieren vertonen een brede waaier van levenswijzen, waarvan sommige nog sterk kunnen lijken op die van de wilde soortgenoten. Het zijn dus niet noodzakelijk

‘huisdieren’, dieren die in of rond woningen leven en waar de bewoners nauw mee omgaan. Op Sardinië worden in een traditioneel systeem van veeteelt de varkens ook vandaag nog na de winter de natuur ingejaagd om op het eind van de herfst weer bijeengedreven en afgeslacht te worden.⁹ Dat de dieren dit laten gebeuren, is evolutief te verklaren: voor de genen die het gedrag sturen, weegt de dood van een aantal individuen niet op tegen het wintervoer verstrekt aan anderen, en de bescherming tegen roofdieren betekent in de hardste tijd van het jaar, wanneer ze in een afspanning worden gehouden, een extra bonus.¹⁰ Wilde dieren zijn het dus niet; hun gedrag is veranderd. De selectie die de varkensboer al eeuwenlang bij de slacht uitoefent, zorgt er bovendien voor dat de Sardijnse varkens er niet langer als everzwijnen uitzien. Ze zijn kleiner, en dus met minder risico te benaderen.

Domesticatie is, aldus de vaak geciteerde biogeograaf Diamond, zowat de meest fundamentele verandering die in de relatie tussen mens en dier is opgetreden, en de veeteelt is na het begin van de akkerbouw het meest bepalend geweest voor de culturele evolutie van de menselijke soort.¹¹ Het proces is nog niet volledig gereconstrueerd: sommige soorten zijn blijkbaar uit zichzelf dichter bij mensen gaan leven, andere moeten via een periode van gevangenschap tot huisdier geworden zijn.¹² Sommige zijn in eerste

6 J.B. Innes en J.J. Blackford, 'The ecology of late mesolithic woodland disturbances. Model testing with fungal spore assemblage data', *Journal of Archaeological Science* 30.2 (2003) 185-194.

7 Peter Hay, *Main currents in Western environmental thought* (Bloomington 2002), maar zie ook: Bas Haring, *Plastic panda's. Over het opheffen van de natuur* (Amsterdam 2011).

8 Zie voor de interactie tussen vogels en mensen: Jan Desmet, *Vogels. Hun levensloop in België, hun wedervaren met de mens* (Brugge 1987).

9 Umberto Albarella e.a., 'The ethnoarchaeology of traditional pig husbandry in Sardinia and Corsica', in: idem e.a. ed., *Pigs and humans. 10,000 years of interaction* (Oxford 2007) 285-307.

10 Evolutie moet bekeken worden op het niveau van de genen, en niet van het individu of de soort. Zie daarvoor: Richard Dawkins, *De zelfzuchtige genen* (Amsterdam 1986).

11 Jared Diamond, *Guns, germs and steel. A short history of everybody for the last 13,000 years* (London 2005).

12 Melinda A. Zeder, 'Pathways to animal domestication', in: P. Gepts e.a. ed., *Biodiversity in agriculture. Domestication, evolution and sustainability* (Cambridge

instantie als vleesleverancier gehouden, andere als jachthulp of gezelschapsdier. De gevolgen zijn verrekend. Bepaalde soorten overleven enkel nog in hun gedomesticeerde vorm; de wilde soortgenoten zijn uitgestorven, zoals het oerrund en het wilde paard. Van de dromedaris zijn de wilde voorouders niet eens gekend.¹³ Sommige soorten, zoals de kat, lijken nog sterk op hun wilde verwanten terwijl andere, zoals de hond, door menselijke selectie een waaier van verschijningsvormen kennen, waarbij slechts enkele nog aan een wolf doen denken. Er wordt vaak geopperd dat gedomesticeerde dieren in evolutief, darwinistisch opzicht een zeer renderende strategie hebben gevolgd, door de wildernis te verlaten en zo te ontsnappen aan het wereldwijde uitsterven als gevolg van de vernietiging van hun leefomgevingen door de mens.¹⁴ Maar de tol die vooral de sterk uitgeselecteerde types of rassen betalen, is hoog. Door inteelt en selectie op kenmerken die in de natuur geen kans op overleven maken, vertonen zowat alle hondenrassen erfelijke aandoeningen of ander lichamelijk ongemak waardoor hun levenskwaliteit beduidend beperkt wordt.¹⁵ Bij andere soorten, zoals runderen, schapen en varkens, is er in recente tijden voor gekozen slechts enkele varianten aan te houden waardoor de genetische variatie binnen de gedomesticeerde populatie sterk is verminderd, alsook hun weerstand tegen infecties. Epidemische ziekten zoals de vogelpest of de gekkekoeienziekte kunnen daarom moeilijk opgevangen worden en leiden tot calamiteiten.

Genetische ingrepen met nadelige effecten op het gedomesticeerde dierenbestand zijn in de voorbije millennia gemaakt zonder dat er voldoende biologische kennis voorhanden was om de gevolgen in te schatten. Recente ingrepen zijn wel bewust doorgevoerd: met name het afstand nemen van de natuurlijke leefomstandigheden van dieren ten voordele van artificiële, industriële kweeksystemen die louter gericht zijn op een grotere productie en rendement, zoals legbatterijen voor kippen, intensieve varkenshouderij op stal, enzovoort. En dit alles staat in schril contrast met de fortuinen die vele Noord-Amerikanen en Europeanen spenderen aan het vertroetelen van hun gezelschapsdieren.¹⁶

Als alle aspecten van de relaties van de mens tegenover wilde en gedomesticeerde dieren samen worden genomen, is de slotsom een zeer

divers beeld. Bovendien spelen culturele factoren een bijkomende complicerende rol. Waarom worden sommige soorten bijvoorbeeld wel gegeten en andere niet, en waarom verschilt dit niet alleen geografisch maar ook doorheen de tijd?¹⁷ Het is duidelijk dat het huidige en vroegere menselijk gedrag tegenover dieren talrijke variaties en zelfs inconsequenties vertoont,¹⁸ die enkel kunnen begrepen worden door naar de oorsprong terug te gaan. In wat volgt, zal de evidente rol van de geschiedenis worden aangehaald, maar ook de betekenis die de archeologie in het onderzoek kan spelen. Bovendien zal duidelijk worden dat via die laatste discipline de mens-dierrelatie ook vanuit het standpunt van het dier kan worden bekeken, een benadering die belangrijke nieuwe informatie oplevert.

De 'oneerlijkheid' van de geschiedschrijving

De industrialisering wordt dikwijls aangewezen als het begin van de problematische omgang van de mens met de natuur. Geschiedkundig onderzoek toont echter aan dat de milieuproblematiek veel vroeger begint en dat geldt wellicht ook voor het prille besef van de negatieve impact van milieuproblemen.¹⁹ De vraag rijst bovendien of dit gegeven niet nog veel ouder is dan tot nu toe kon worden aangetoond. Bij de uitdaging voor het historisch onderzoek om de evoluerende interactie tussen mensen en de dierenwereld doorheen de tijd te reconstrueren, stellen zich immers enkele problemen. Het eerste is dat de geschreven bronnen niet ver genoeg teruggaan in de tijd om het begin van processen zoals (over)exploitatie of domesticatie van dieren te documenteren. Honden beginnen bijvoorbeeld reeds zo'n 32.000

2012) 227-259.

13 Juliet Clutton-Brock, *Animals as domesticates. A world view through history* (East Lansing 2012) 50.

14 Diamond, *Guns, germs and steel*.

15 Hal Herzog, *We aaien ze, we haten ze, we eten ze* (Amsterdam 2011) 130-131. Zie bijvoorbeeld ook de Canadese 'Canine Inherited Disorders Database': <http://www.upei.ca/~cidd>.

16 Herzog, *We aaien ze, we haten ze, we eten ze*; Jonathan Safran Foer, *Eating animals* (London 2009).

17 Zie bijvoorbeeld voor het varken: Claudine Fabre-Vassas, *The singular beast. Jews, Christians and the pig* (New York 1997).

18 Herzog, *We aaien ze, we haten ze, we eten ze*.

19 Zij het dat dit vooral voortkwam uit economische overwegingen. Een voorbeeld zijn de beperkingen die reeds in de late middeleeuwen aan de zeevisserij werden opgelegd: P. Hovart, *Zeevisserijbeheer in vroegere eeuwen. Een analyse van normatieve bronnen. Mededelingen van het Rijksstation voor Zeevisserij* 206 (Oostende 1985).

jaar geleden met mensen samen te leven.²⁰ Het tweede probleem ligt in de onvolledigheid van de historische documentatie. Die is in veel perioden vooral administratief, economisch of juridisch van aard, terwijl meer alledaagse aspecten van het leven van dieren beduidend minder aan bod komt. Een derde complicerende factor is dat de historische bronnen door mensen opgesteld zijn terwijl de andere partner in de relatie geen stem in het kapittel heeft. Dieren laten inderdaad geen teksten na. In dat opzicht is het geschiedkundig onderzoek van de mens-dierrelatie dus een beetje 'oneerlijk'; het is alsof in een rechtszaak slechts één van de partijen aan het woord mag komen.

Wat problematisch is aan het historisch bronnenmateriaal – met name het chronologisch bereik, de aard van de informatie, en de partijdigheid ervan – kan gecompenseerd worden door onderzoek van dierlijke resten uit archeologische opgravingen. Archeologisch onderzoek gaat niet alleen verder terug in de tijd, maar kan, zoals verder duidelijk zal worden, ook anders moeilijk te vatten aspecten van de evolutie van het samenleven van mens en dier belichten. In wat volgt wordt bovendien gepoogd aan te tonen dat de archeologie toelaat de dieren zelf aan het woord te laten, waarbij ze – bij wijze van spreken – zelf vertellen hoe ze de ingrepen van de mens ondergingen. Archeologie gaat niet over de mythische tijd waarin de dieren nog spraken; archeologie laat de dieren spreken, ongeacht de tijdsperiode, vanaf de prehistorie tot het recente verleden. Voor de historische perioden kunnen dus zowel bodemvondsten als geschreven bronnen voor het onderzoek van de mens-dierrelatie ingezet worden.

Van een menselijk exploitatiemodel naar een ecosysteemvisie

Het dierlijk materiaal dat bij opgravingen tevoorschijn komt, vertoont vele vormen. Het kan gaan om schelpen, resten van het uitwendig

skelet van schaaldieren of insecten, om schubben van vissen, om hoorn, gewei, haar, tanden en beenderen. In wat volgt, komt vooral het skeletmateriaal van gewervelde dieren aan bod, omdat de mens tot deze groep behoort, en met de andere soorten binnen de groep de nauwste band heeft ontwikkeld. Er zijn in essentie vijf manieren waarop dierlijk materiaal op een archeologische vindplaats terecht kan komen: als consumptierest, als afval van de bewerking van dierlijke producten, als begraven kadaver (van dieren waar na de dood niets mee is gebeurd), als intrusief of in de vorm van een rituele depositie.²¹ Archeologen gebruiken al deze zogenaamde 'tafonomische' categorieën om een waaier aan interpretaties op te stellen;²² over het benutten van dieren als voedingsbron, het artisanale gebruik van dierlijke grondstoffen, de omgang met dieren die niet werden gegeten en waarvan ook geen delen werden gebruikt voor productiedoel-einden, de 'wilde' fauna in en om een menselijke woonplaats, en de rituele rol die sommige soorten vervulden.

Behalve bij de intrusieven, situeren deze interpretaties zich op de terreinen van de economie, de technologie en de levensbeschouwing. Ze zijn dus, breed genomen, cultureel van aard. Zelfs de intrusieve resten, die vooral ecologische informatie leveren, worden vooral gebruikt voor de reconstructie van de menselijke leefomgeving. De mens blijft dus in de archeologische studie van de mens-dierrelatie de eerste viool spelen. De interactie tussen de mens en de dierenwereld wordt, ook door archeologen, inderdaad (vaak onbewust) als utilitair gestuurd eenrichtingsverkeer gezien. Wat kon de mens al dan niet aanvangen met de dieren in zijn leefwereld? Welke werden eetbaar geacht, welke te gebruiken als grondstof, welke wilde men als gezelschap of nuttige werkkraft, welke maakten deel uit van de spirituele wereld, en welke kwamen voor deze opties niet in aanmerking? De reconstructies van deze vormen van exploitatie van de dierenwereld moeten bovendien terdege rekening houden met de menselijke handelingen die achter de depositie van de dierenresten verscholen zitten. Archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat zelfs de depositie van consumptieafval zelden lukraak gebeurde, dat het zich ontdoen van dode dieren soms een ritueel op zich was, of toch door specifieke gewoonten

20 Mietje Germonpré e.a., 'Fossil dogs and wolves from Palaeolithic sites in Belgium, the Ukraine and Russia. Osteometry, ancient DNA and stable isotopes', *Journal of Archaeological Science* 36.2 (2009) 473-490.

21 Intrusieve resten komen van dieren zoals muizen, ratten en insecten, die zich op een vindplaats ophielden zonder dat het de bedoeling van de mens was, of dat die daar de hand in had.

22 De tafonomie bestudeert de depositie- en bewaringsgeschiedenis van resten en sporen van gestorven organismen. Zie Achilles Gautier, 'Taphonomic groups. How and Why?', *Archaeozoologia* 1.2 (1987) 47-52.

Dit paard heeft in het 15de-eeuwse vissersdorp te Raversijde (Oostende, België) een eenvoudig graf gekregen. Het kadaver is niet gevild en niet van het vlees ontdaan

Bron: foto Agentschap Onroerend Erfgoed

werd beïnvloed.²³ Het vondstenmateriaal is dus geen rechtlijnige afspiegeling van het proces dat eraan vooraf ging.

Archeologen zijn zich gaandeweg gaan realiseren dat de opgegraven dierenresten veel meer kunnen vertellen over de evoluerende omgang van mensen met de hen omringende fauna. Het is daarbij wel nodig het antropocentrische standpunt waarin de menselijke exploitatie (en dus de nuttigheidswaarde van dieren) centraal staat te verlaten ten voordele van een ecosysteem-benadering, die de mens ziet als een element binnen een netwerk waarin allerlei soorten met elkaar diverse vormen van interactie aangaan: predatie, parasitisme, commensalisme, enzovoort, en waarin het lot van de ene soort mee bepaald wordt door het lot van de andere soorten.²⁴ Ecosystemen worden niet gedomineerd door één soort, ze steunen op evenwichten die verlopen via ecologische, welhaast mathematische regels, bijvoorbeeld met betrekking tot de predator-prooirelatie. Hoe meer de wereldbevolking groeit, natuurlijke grondstoffen uitgeput raken, biodiversiteit vermindert en vervuiling zich opstapelt, hoe meer trouwens duidelijk zal worden dat ook de menselijke soort 'niet aan de natuur kan ontsnappen'. Ecosystemen verdragen niet zomaar een ontregeling. De dramatische impact van ziektekiemen (bacteriën en virussen), van de Zwarte Dood tot het ebolavirus, is daar een voorbeeld van.

Binnen een ecosysteemmodel starten vanuit de zijde van de mens een aantal processen. De

belangrijkste hiervan voor de verhouding met dieren zijn de uitroeiing, de (over)exploitatie, de domesticatie en de (moedwillige of onbedoelde) introductie en verspreiding van soorten buiten hun natuurlijke leefgebied, naast de aantasting van die leefgebieden door pollutie (vervuiling) en verstoring. Elk van deze processen wordt hier achtereenvolgens verduidelijkt. Wat de uitroeiing of het extreem zeldzaam worden betreft, levert het archeologische materiaal onmiskenbare bewijzen door het langs een tijdslijn vergelijken van vindplaatsen uit een bepaald gebied. Zo wordt het uit de etensresten van kastelen duidelijk dat de bruine beer het tot in de twaalfde eeuw in de Lage Landen heeft uitgehouden maar daarna nooit meer is waargenomen.²⁵ Botten van kraanvogels steken nog tussen het consumptieafval van volmiddeleeuwse kastelen maar daarna verdwijnen ze eveneens uit de archeologische vondstcollecties.²⁶

Exploitatie, die voor veel soorten onvermijdelijk leidde tot overexploitatie, laat zich bijvoorbeeld aflezen aan het feit dat in archeologische collecties van mariene vissoorten

23 Een baanbrekend werk in dit opzicht was: J.D. Hill, *Ritual and rubbish in the Iron Age of Wessex. British archaeological reports. British series 242* (Oxford 1995).

24 Predatie is het proces waarbij de ene soort de andere doodt en als voedsel gebruikt.

25 Anton Ervynck, 'In memoriam. De bruine beer der Benelux', *Zoogdier* 4.3 (1993) 4-11.

26 Anton Ervynck e.a., Gejaagd, gevangen, en uiteindelijk verdwenen. De natuurlijke historie van de Vlaamse kraan, *M&L. Monumenten, Landschappen & Archeologie* 29.3 (2010) 27-53.

(zoals kabeljauw) reuzenexemplaren opduiken die nu niet meer worden gevangen.²⁷ Tegelijk blijkt deze soort vandaag sneller te groeien dan vroeger, wellicht een resultaat van het wegnemen van onderlinge voedselconcurrentie binnen de soort door het intensief wegvangen van de grote exemplaren.²⁸ In laat-Romeinse tot vroegmiddeleeuwse contexten uit Maastricht is vastgesteld dat de geweien van edelhert, gebruikt in de productie van voorwerpen, doorheen de tijd steeds kleiner van formaat werden. Bovendien werd aangetoond dat eerst alleen afgeworpen geweien werden gebruikt maar dat daarna steeds meer materiaal van gedode dieren kwam.²⁹ Dit wijst allicht op een toenemende jachtdruk, een veronderstelling die bevestigd wordt door het verdwijnen van gewei-artefacten ten voordele van benen voorwerpen gedurende de middeleeuwen.

Domesticatie is een oud en geliefd thema binnen het archeologisch dierenonderzoek, misschien zelfs de eerste reden waarom dierenresten ooit uit opgravingen zijn bijgehouden.³⁰ Het proces toont zich in het geleidelijk of plots opduiken van voorheen 'wilde dieren' in menselijke woonplaatsen, in graduele of plotse veranderingen in de bouw van deze dieren, en in menselijke ingrepen die zichtbaar zijn – in vergelijking met wildpopulaties – als verschillen in de verdeling van sterfteleeftijden of de aantalsverhoudingen tussen de geslachten. Bovendien toont skeletmateriaal wanneer en waar voor het eerst aan selectieve rassenvorming werd gedaan. Voor Noordwest-Europa treedt bijvoorbeeld een

Schedel van een hond uit de Romeinse A303-vindplaats bij Stonehenge (UK). De snuit toont geheelde breuken en ernstig tandverlies, duidelijk het resultaat van geweld uitgeoefend op het dier

Bron: foto Jessica Grimm, Wessex Archaeology, Archaeology Data Service

markante verandering op bij de intocht van de Romeinen. Een algemeen type van middelgrote hond kreeg dan het gezelschap van geselecteerde grote en ook zeer kleine honden.³¹ Recent zorgt de analyse van DNA uit archeologisch botmateriaal voor geheel nieuwe reconstructies van de domesticatiegeschiedenis van soorten, en de mogelijkheid om het botmateriaal van wilde en vroeg-gedomesticeerde dieren van elkaar te onderscheiden.³² Het domesticatieproces komt steeds beter in beeld, en dus ook de culturele betekenis ervan. Het is bijvoorbeeld duidelijk dat de status die de gedomesticeerde dieren genoten verschilde per periode en cultuur. Soms toont zich dat in de archeologische vondstcontext: sommige soorten gingen mee in het graf, kregen een eigen graf, of zijn te vinden in de vulling van beerputten of van in onbruik geraakte waterputten. Die status kon doorheen de tijd trouwens sterk veranderen: kalkoenen doken na de ontdekking van de Nieuwe Wereld reeds vroeg in de zestiende eeuw in Europa op aan de hoven van de hogere sociale standen.³³ Wellicht was dat initieel als pronkdier maar het archeologisch keukenafval toont aan dat de dieren ook gegeten werden.³⁴ Ruim een eeuw later werden ze als kwekdier voor consumptie ook in de veestapel van landbouwers aangetroffen.³⁵

- 27 Zie voor een overzicht van archeologische signalen voor overexploitatie van dieren: Anton Ervynck en Wim Van Neer, 'De overexploitatie van dierlijke grondstoffen uit de vrije natuur. Archeologische indicatoren voor historische fenomenen', *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis* 2004 (2005) 1-18.
- 28 Een fenomeen vastgesteld, maar toen enigszins anders verklaard in Wim Van Neer e.a., 'Fish otoliths and their relevance to archaeology. An analysis of medieval, post-medieval and recent material from plaice, cod and haddock from the North Sea', *Environmental Archaeology* 7 (2002) 65-81.
- 29 Wim Dijkman en Anton Ervynck, *Antler, bone, horn, ivory and teeth. The use of animal skeletal materials in roman and early medieval Maastricht. Archaeologica Mosana I* (Maastricht 1998).
- 30 Ludwig Rüttimeyer, *Die Fauna der Pfahlbauten der Schweiz* (Basel 1861).
- 31 Joris Peeters, 'Der Hund in der Antike aus archäozoologischer Sicht', *Anthropozoologica* 25-26 (1997) 511-523.
- 32 Keith Dobney en Greger Larson, 'Genetics and animal domestication. New windows on an elusive process', *Journal of Zoology* 269.2 (2006) 261-271.
- 33 R.D. Crawford, 'Turkey', in: I.L. Mason ed., *Evolution of domesticated animals* (London 1984) 325-334.
- 34 Zoals in het kasteel van Breda (eerste helft 16de eeuw): Theo de Jong e.a., 'Met de Nassaus aan tafel', *Brabants Heem* 4 (1997) 121-129.
- 35 Dit proces is voor de Lage Landen archeologisch nog niet goed gedateerd. Lindemans signaleert als oudste vermelding in de Zuidelijke Nederlanden een archiefdocument uit 1674: P. Lindemans, *Geschiedenis van de landbouw in België II* (Antwerpen 1952) 444.

Menselijke activiteiten, zoals het transport van goederen of het uitzetten van dieren als jachtbuit in nieuw verkende gebieden, hebben er onbedoeld of moedwillig voor gezorgd dat gedomesticeerde en wilde dieren voet aan de grond zetten op plaatsen waar ze van nature niet voorkwamen. Bewijsmateriaal is te vinden in de soortenlijsten uit archeologische vindplaatsen. De introductie van de zwarte en de bruine rat in Noordwest-Europa (respectievelijk in de Romeinse tijd en de achttiende eeuw) kan als voorbeeld dienen, net zoals het uitzetten van Europese huisdieren op eilanden in andere werelddelen, vaak met negatieve gevolgen voor de lokale fauna (men denke bijvoorbeeld aan varkens, geiten en runderen op zeventiende-eeuws Mauritius).³⁶

Ten slotte is er de aantasting van dierlijke leefgebieden door pollutie en verstoring, een proces dat in de archeologie meestal gereconstrueerd wordt via het onderzoek van stuifmeel en zaden van planten. Maar ook aan verschuivingen in de frequenties van diersoorten valt dit verschijnsel soms archeologisch af te leiden. De eutroficatie van zoetwaterbiotopen (toename aan voedingsstoffen, bijvoorbeeld door instroom van mest uit de akkerbouw) of de toename van slib (door bodemerosie) kan trends in de zoetwatervisbestanden verklaren, zoals die gereconstrueerd worden uit archeologische opgravingen.³⁷

In een ecosysteemmodel vertrekken de processen natuurlijk niet enkel vanuit de mensen maar ook vanuit de dieren. Predatie (van dieren op mensen) is daar een spectaculair voorbeeld van, maar moeilijk archeologisch te documenteren.³⁸ Makkelijker in kaart te brengen is de kolonisatie door dieren van nieuwe, door de mens gecreëerde leefomgevingen. Plots duiken soorten in archeologische vondstenlijsten op, die daarvoor nooit enig contact met de mens hadden gezocht. Uit grotafzettingen in Israël werd vastgesteld hoe verschillende vogels en kleine zoogdieren zich in de prehistorie dichtbij of in menselijke woonplaatsen gingen ophouden, afhankelijk van de kansen geboden door de evolverende levenswijze van de 'gastheren'.³⁹ Deze kolonisatie kan ook op een brede geografische schaal worden bekeken. Zo duiken in de Lage Landen in de Romeinse tijd plots monniksgieren op, een soort waarvan er daarvoor of daarna

nooit een archeologisch bot is gevonden. De hypothese is dat ze, geholpen door een periode van klimaatsverbetering, aangetrokken werden door de grote vuilhopen die zich buiten Romeinse nederzettingen opstapelden.⁴⁰

Een ander, van uit het dier vertrekend proces is de adaptatie (aanpassing) aan door de mens aangebrachte veranderingen in de leefomgeving. Zo hebben alle in het bos levende soorten (zoals reeën, dassen of everzwijnen) moeten leren omgaan met de menselijke ingrepen in het bosbestand, die het van een uitgestrekt, dicht oerbos, met veel oude bomen, tot een gefragmenteerd hakhoutbestand maakten, gedomineerd door jonge bomen die regelmatig gekapt werden, terwijl slechts enkele oudere exemplaren mochten overleven.⁴¹ Het archeologisch onderzoek naar het effect van deze evolutie op het grotere dierenbestand staat nog in de kinderschoenen maar heeft zeker potentieel.⁴²

In een aantal gevallen heeft de adaptatie van dieren aan door de mens aangebrachte veranderingen in hun leefomgeving geleid tot domesticatie. De zeer geleidelijke verandering in de lichaamsbouw van everzwijnen in neolithische vindplaatsen in Turkije, die maakte dat ze er uiteindelijk als varkens uitzagen, suggereert dat de domesticatie geen plotse menselijke ingreep was maar een proces van aanpassing van wilde dieren die zich steeds dicht bij menselijke woonplaatsen gingen ophouden.⁴³ De domesticatie is op die manier ook te begrijpen als een initiatief

- 36 Anton Ervynck, 'Ratten. Teken van beschaving', *Natuur & Techniek* 61.2 (1993) 150-159; N. Peters e.a., 'Late 17th century faunal remains from the Dutch Fort Frederik Hendrik at Mauritius', *Archaeofauna* 18 (2009) 159-184.
- 37 Wim Van Neer en Anton Ervynck, 'Defining "natural" fish communities for fishery management purposes. Biological, historical, and archaeological approaches', in: S.G. Bruce ed., *Ecologies and economies in medieval and early modern Europe. Studies in environmental history for Richard C. Hoffmann* (Leiden en Boston 2010) 193-233.
- 38 Zie voor een uitzondering: Philippe Morel, 'Une chasse à l'ours brun il y a 12000 ans. Nouvelle découverte à la grotte du Bichon (La Chau-de-Fonds)', *Archéologie suisse* 16 (1993) 110-117.
- 39 Eitan Tchernov, 'Commensal animals and human sedentism in the Middle East', in: Juliet Clutton-Brock en Caroline Grigson ed., *Animals and Archaeology III. Early Herders and their Flocks. BAR International Series 202* (Oxford 1984) 91-115.
- 40 Maaikje Groot e.a., 'Vagrant vultures. Archaeological evidence for the cinereous vulture (*Aegypius monachus*) in the Low Countries', in: Wietske Prummel e.a. ed., *Birds in Archaeology. Groningen Archaeological Studies* 12 (Groningen 2010) 241-251.
- 41 Guido Tack e.a., *Bossen van Vlaanderen. Een historische ecologie* (Leuven 1993).
- 42 Zie bijvoorbeeld voor loopkevers: Konjev Desender e.a., 'Beetle diversity and historical ecology of woodlands in Flanders', *Belgian Journal of Zoology* 129.1 (1999) 139-156.
- 43 Anton Ervynck e.a., 'Born free? New evidence for the status of *Sus scrofa* at Neolithic Çayönü Tepesi (Southeastern Anatolia, Turkey)', *Paléorient* 27.2 (2001) 47-73.

vanuit het dier, een conclusie die spoort met de ecosysteemvisie, en niet met een in één richting gestuurd, menselijk exploitatiemodel.

Dierenresten als neutrale informatiedragers

Alle voorbeelden van processen binnen de mens-dierrelaties die door archeologisch onderzoek kunnen worden gedocumenteerd, hebben één ding gemeen. Het gaat om gegevens onttrokken aan een informant die er niet van op de hoogte was dat hij die rol vervulde. Wie een tekst schrijft, kan verwachten dat die wordt gelezen. Maar dat botmateriaal dat rond een menselijke woonplaats werd weggegooid (of ritueel begraven) ooit onder de loep zou worden genomen, daar hadden zij die de dierenresten van de hand deden wellicht nooit bij stilgestaan. Essentieel is dat de informatie waarover het in dit bestek gaat, niets te maken heeft met de tafonomische voorgeschiedenis (de ontstaansgeschiedenis) van de onderzochte resten. Er is bij het onderzochte 'afval' effectief geen verband tussen de depositie en de onttrokken informatie, die via geheel andere mechanismen in de dierenresten zit opgeslagen dan de culturele processen die voor de depositie verantwoordelijk waren. Het gaat trouwens om biologische informatie en niet om culturele gegevens: afmetingen van geweien, registratie van de groeisnelheid van vissen, onbedoelde vormveranderingen in het skelet van gedomesticeerde dieren. Het is de natuur aan het werk, buiten elke menselijke controle (maar wel als respons op menselijk handelen). Zo leert slachtafval verrassend genoeg iets over het uitsterven van dieren, tonen intrusieve resten de reacties van dieren tegenover een veranderende mensenwereld, en belicht artisanale productieafval de overexploitatie van een soort.

Het archeologisch bot is zodoende een onafhankelijke informatiebron. Beenderen en

tanden hebben geregistreerd wat niemand ooit heeft opgeschreven. Het dier wordt aldus de informant en niet de mens, wat toelaat de andere partij aan het woord te laten in de anders door de mens gedomineerde reconstructie van de mens-dierrelatie. Natuurlijk heeft het archeologisch dierenmateriaal ook beperkingen, net als alle andere informatiebronnen die het verleden belichten. Die beperkingen zijn allereerst archeologisch van aard en hebben te maken met de aard van de deposities en de door de bodem gedichteerde (fysico-chemische) bewaarmstandigheden, maar ook met het methodologisch aspect van een adequate inzameling van dierlijke resten. Daarnaast zijn er de aan het biologisch materiaal verbonden, inherente verschillen in bewaringskans, herkenbaarheid of informatiepotentieel. Kraakbeenvissen (roggen, haaien) hebben minder kans om een archeologisch verhaal te vertellen dan een beervis. Skeletmateriaal van sommige soorten, bijvoorbeeld platvissen, laat zich moeilijk van elkaar onderscheiden, wat problemen geeft omdat de archeologische informatie dan vaak moeilijk te rijmen valt met de historische.⁴⁴ Sommige vissoorten laten via bepaalde skeletkenmerken, zoals de aanwezigheid van groeiringen in de wervels, weer gegevens los die voor andere dieren nooit beschikbaar zullen zijn.⁴⁵ Een laatste belangrijke beperking is dat bepaalde dieren, die wel een intense relatie met de mens aangingen, als resultaat van het menselijk handelen nooit op een archeologische vindplaats belandden. Voorbeelden zijn roofdieren zoals wolven of vossen die werden verdelgd maar waarvan het kadaver vrijwel nooit naar de menselijke woonplaatsen werd meegenomen. Archeologisch blijven ze dus onzichtbaar.⁴⁶ Dat betekent niet alleen dat het proces van het verdelgen buiten beeld blijft, maar ook alle verdere informatie die uit de resten van de gedode dieren zou kunnen worden gewonnen.

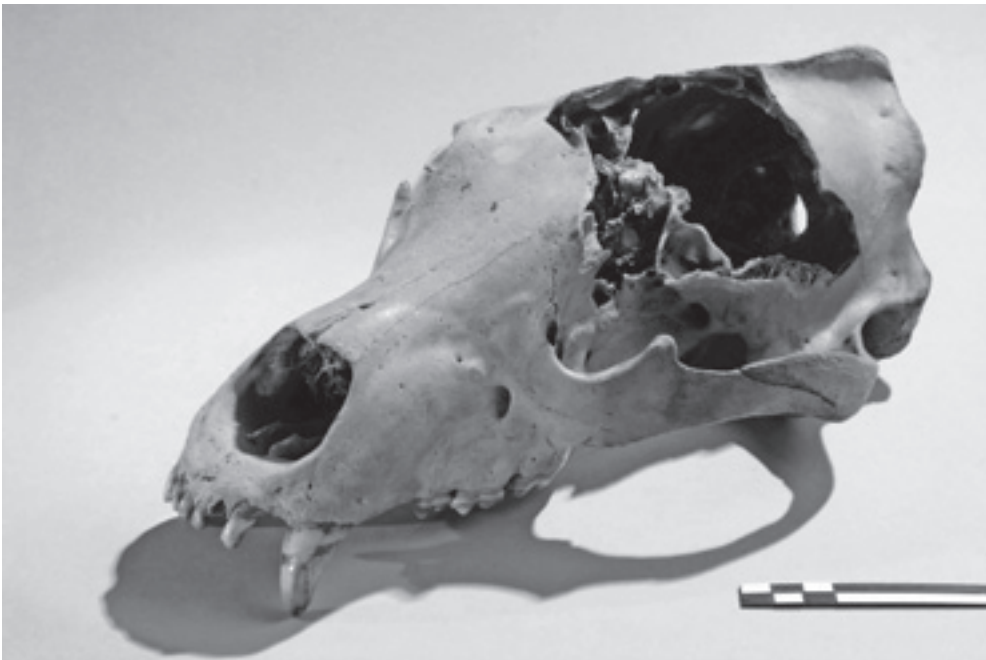
De levenscondities van dieren in het verleden

Archeologisch onderzoek van dierenresten kan een variatie aan processen binnen de mens-dierrelatie onthullen. Maar kan het ook de dieren zelf een stem geven? Dat blijkt mogelijk door de informatie aan te spreken die opgeslagen ligt in skeletresten. Zij registreerden namelijk de algemene conditie en specifieke gebeurtenis-

44 Zie bijvoorbeeld het moeilijke onderscheid van de skeletelementen van (ook economisch) heel verschillende platvissoorten: Wim Wouters e.a., 'The distinction of isolated bones from plaice (*Pleuronectes platessa*), flounder (*Platichthys flesus*) and dab (*Limanda limanda*). A description of the diagnostic characters', *Archaeofauna* 16 (2007) 33-95.

45 Wim Van Neer e.a., 'Reconstructing age distribution, season of capture and growth rate of fish from archaeological sites based on otoliths and vertebrae', *International Journal of Osteoarchaeology* 9 (1999) 116-130.

46 Anton Ervynck e.a., 'Introduction and extinction of wild animal species in historical times. The evidence from Belgium', in: Norbert Benecke ed., *The Holocene history of the European vertebrate fauna. Modern aspects of research. Archäologie in Eurasien* 6 (Berlin 1999) 399-407.

Schedel van een bruine beer uit het laat-Romeinse legerkamp te Oudenburg (België). Het voorhoofd is duidelijk ingeslagen

Bron: foto Hans Denis, Agentschap Onroerend Erfgoed

sen in dierenlevens in het verleden. Belangrijk is opnieuw dat het om neutrale, ‘biologische’ informatie gaat die vaak menselijke ingrepen documenteert, maar waarvan de registratie niet door mensen is gebeurd of beïnvloed. Een aantal voorbeelden maakt dit duidelijk.

Bij wildfauna is er minder kans op de registratie van menselijke ingrepen dan bij gedomesticeerde soorten. De confrontatie tussen een wild dier en de mens had immers vaak onmiddellijk de dood van de eerste tot gevolg. Maar het skeletmateriaal van gejaagde dieren toont wel hoe mensen met hun jachtwild omgingen. De schedel van een bruine beer uit het laat-Romeinse legerkamp te Oudenburg (België) vertoont een grote fractuur van het voorhoofd. Mogelijk werd het dier gevangen en met een slag op de kop afgemaakt, maar even waarschijnlijk is dat het gevangen dier levend naar het *castellum* werd gebracht en daar op rituele wijze is gedood. De depositie van de schedel op de bodem van een in onbruik gestelde waterput wijst op de symbolische betekenis van het dier voor de Romeinse soldaten.⁴⁷ Bij de jacht heeft niet elke poging onmiddellijk succes en raken dieren soms gewond maar ontsnappen. In prehistorische contexten uit Denemarken zijn schouderbladen van edelherten gevonden met geheelde doorboringen.⁴⁸ Sommige dieren hebben duidelijk meerdere aanvallen met pijlen

overleefd (anders had botgroei de perforaties niet weer gesloten), een illustratie van de jachtdruk waaronder de herten moesten leven.

Ook botmateriaal van gedomesticeerde dieren vertoont soms sporen van geweld. Geheelde breuken op schedels, lange beenderen of ribben worden meermaals gevonden bij resten van honden, maar ook bij andere dieren zoals varkens.⁴⁹ Andere letsels op het bot wijzen op schadelijke praktijken bij het houden van dieren. Voorbeelden zijn abnormale tandslijtage bij paarden, als gevolg van het kauwen op een bit, of botuitwas op de lange beenderen, op plaatsen waar dieren met een touw zijn vastgemaakt.⁵⁰

47 Sofie Vanhoutte e.a., ‘De dubbele waterput uit het laat-Romeinse castellum van Oudenburg (prov. West-Vlaanderen). Tafonomie, chronologie en interpretatie’, *Relicta. Archeologie, Monumenten- en Landschapsonderzoek in Vlaanderen* 5 (2009) 9-141.

48 N. Noe-Nygaard, ‘Mesolithic hunting in Denmark illustrated by bone injuries caused by human weapons’, *Journal of Archaeological Science* 1 (1974) 217-248; N. Noe-Nygaard, ‘Man-made trace fossils on bones’, *Human Evolution* 4.6 (1989) 461-491.

49 László Bartosiewicz en Erika Gál, ‘Symptoms of aggression on animal bones from archaeological sites’, in: *Animal welfare, ethology and housing systems IV.1* (Gödöllő 2008) 3-25.

50 Zie over de tandslijtage: Dorcas Brown en David Anthony, ‘Bit wear, horseback riding and the Botai site in Kazakstan’, *Journal of Archaeological Science* 25.4 (1998) 331-347. Voorbeelden van botuitwas bij Peta Sadler en Gill G. Jones, ‘The mammal bone’ in: *Stafford Castle. Survey, excavations and research 1978-98 II. The Excavations* (Stafford 2007) 161-172, en: Angela von den Driesch e.a., ‘7000 Jahre Nutztierhaltung in Bayern’, in: *Bauern in Bayern. Katalog des Gräubodenmuseums Straubing* 19 (Straubing 1992) 157-190.

Schedelfragmenten van een kleine, oude hond uit Romeins Tongeren (België) (links boven) vergeleken met de onderkaak van een groter en jonger exemplaar (rechts beneden). De extreme tandslijtage en tandverlies suggereren dat het oude dier niet zonder menselijke zorg kon overleven

Bron: foto Hans Denis, Agentschap Onroerend Erfgoed

Overbelasting van de rug van rijpaarden uit zich dan weer in een vergroeiing van sommige wervels, een fenomeen dat toelaat doorheen de tijd het vroegste gebruik van paarden als rijdier op te sporen.⁵¹ Het (te doorgedreven) gebruik van runderen als trekkracht toont zich door botuitwas op de gewrichten van de pootuitein-

den, soms met de vergroeiing van beenderen tot gevolg.⁵² Aan de andere zijde van het spectrum zijn er archeologische aanwijzingen voor de doorgedreven zorg voor dieren. In Vlaanderen is dit bij honden pas vanaf de Romeinse tijd vastgesteld. De schedel van een kleine hond uit Tongeren toont aan dat het dier veel langer heeft geleefd dan mogelijk zou geweest zijn bij een soortgenoot die minder zorg kreeg; er is een groot tandverlies en de resterende tanden zijn totaal afgesleten, wat het eten van vast voedsel vrijwel onmogelijk maakte.⁵³

Sporen van pathologieën zijn goede indicatoren voor de levenskwaliteit van gedomesticeerde dieren in het verleden. Ziektefenomenen kunnen immers te maken hebben met de condities waarin de dieren werden gehouden of met onoordeelkundige praktijken in de veeteelt. Ondervoeding kan bijvoorbeeld opgespoord worden via onderbrekingen in de groei van het glazuur van de tanden waardoor zich op het tandoppervlak groeven aftekenen. De intensiteit van deze sporen kan worden gekwantificeerd. Zo werd duidelijk dat de afwijking veel meer voorkwam bij gedomesticeerde varkens dan bij hun wilde soortgenoten, de everzwijnen.⁵⁴ Bovendien nam het fenomeen in Belgische vindplaatsen toe in de middeleeuwen, wat doet vermoeden dat in die periode te grote kudden in het (voor varkens) steeds minder kwaliteitsvolle bos werden gehoed.⁵⁵ Interessant is verder dat pathologieën, speciaal infectieziekten, niet langer alleen via de morfologische karakteristieken van het dierlijk materiaal opgespoord kunnen worden. Sinds enkele jaren is het mogelijk het DNA van ziektekiemen rechtstreeks uit het dierenbot te extraheren waardoor ook een kijk wordt verkregen op ziekten die zich niet direct op het skeletmateriaal manifesteren.⁵⁶ Een heel andere benadering van de levenskwaliteit van dieren is de chemische analyse van sporen van vervuiling in het botmateriaal. Voor de klassieke stad Sagalassos (Romeinse tot vroeg-Byzantijnse tijd, Turkije) is op dit thema pionierswerk verricht dat aantoonde dat, wanneer de schapen- en geitenkudden dichtbij de stad werden gehoed (om reden van – historisch gedocumenteerde – politieke onrust), het gehalte aan zware metalen in hun botmateriaal beduidend steeg. Deze vervuiling zou zijn oorzaak vinden in de metallurgische activiteiten in de stad.⁵⁷

- 51 Marsha A. Levine e.a., 'Palaeopathology and horse domestication. The case of some Iron Age horses from the Altai Mountains, Siberia', in: Geoff N. Bailey e.a. ed., *Human ecodynamics and environmental archaeology* (Oxford 2000) 123-133.
- 52 Laszlo Bartosiewicz e.a., *Draught cattle. Their osteological identification and history*. Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, *Annalen Zoölogische Wetenschappen* 281 (Tervuren 1997).
- 53 Alain Vanderhoeven e.a., 'Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Kielenstraat te Tongeren (prov. Limburg). Interimverslag 1990-1993 I. De vóór-Flavische bewoning', *Archeologie in Vlaanderen II* (1992) 89-145. Zie voor een ruimere studie: Michael MacKinnon, 'Sick as a dog'. Zooarchaeological evidence for pet dog health and welfare in the Roman world', *World Archaeology* 42.2 (2010) 290-309.
- 54 Keith Dobney e.a., 'The chronology and frequency of a stress marker (linear enamel hypoplasia) in recent and archaeological populations of *Sus scrofa*, and the effects of early domestication', *Journal of Zoology* 264 (2004) 1-12.
- 55 Anton Ervynck en Keith Dobney, 'Lining up on the M1. A tooth defect as a bio-indicator for environment and husbandry in ancient pigs', *Environmental Archaeology. The Journal of Human Palaeoecology* 4 (1999) 1-8.
- 56 Charles L. Greenblatt en Mark Spigelman, *Emerging pathogens. The archaeology, ecology and evolution of infectious disease* (Oxford 2003).
- 57 Patrick Degryse e.a., 'Statistical treatment of trace element data from modern and ancient animal bone. Evaluation of Roman and Byzantine environmental pollution', *Analytical Letters* 13 (2004) 2819-2834.

Archeologisch botonderzoek kan bovendien via chemische analyse (meer bepaald het onderzoek van stabiele isotopen) het voedingspatroon van wilde en gedomesticeerde populaties reconstrueren. Zo kan het bijvoorbeeld helpen bij het in kaart brengen van de middeleeuwse overgang van varkens die in de bossen werden gehoed naar dieren die, opgesloten nabij de boerderij, steeds meer van organisch afval dienden te leven.⁵⁸ Op het botmateriaal valt soms af te lezen of dieren gecastreerd werden en de slijtage van de tanden laat gedetailleerde reconstructies van de sterfteleeftijd toe. Dit laatste kan ook iets zeggen over het al dan niet opgedreven fokstelsel waarin dieren werden gehouden. Het is bijvoorbeeld duidelijk dat middeleeuwse varkens er in vergelijking met de huidige dieren in de agro-industrie minstens een jaar langer over deden om hun optimale slachtgewicht te bereiken.⁵⁹

De vermelde waarnemingen brengen biologische feiten aan het licht die iets leren over het dier(enwel)zijn in vroegere tijden, maar ze zeggen niet hoe dieren condities als ondervoeding, ziekte, geweld of menselijke zorg zelf ervoeren. Maar ze deden dat zonder twijfel wel. Dieren waren en zijn zeker niet de machines die Descartes van hen maakte. Het zijn geen wezens die enkel automatisch reageren op prikkels maar die verder mentaal niet kunnen verwerken.⁶⁰ Recente studies wijzen erop dat veel diersoorten intelligenter zijn dan lang werd vermoed, en dat ook evolutief meer verwijderde soorten, zoals vissen, pijn ervaren.⁶¹ Morele afwegingen die vroeger als exclusief menselijk werden gezien, zoals de keuze tussen 'goed' en 'kwaad' bij het bepalen van het gedrag, komen ook bij mensapen voor.⁶² Vormen van bewustzijn zijn dus geen louter menselijk privilege.⁶³

Hoewel archeologische dierenresten een van de mens onafhankelijke informatiebron vormen, moeten ze wel door mensen geïnterpreteerd worden. Het risico op clichématige interpretatie loert daarbij steeds om de hoek: het is niet omdat honden in bepaalde perioden en culturen (zoals tijdens de Romeinse tijd in de Lage Landen) soms geslacht en geconsumeerd werden, dat ze daarom een ellendig leven achter de rug hadden.⁶⁴ Misschien is veeleer het tegendeel waar. Definitieve interpretaties zullen nooit makkelijk te bereiken zijn. Dat neemt niet weg dat de observaties blijven wat ze zijn. Op zijn minst levert de archeologie een feitelijke gegevensbank over

dierlijk (wel)zijn en vormen die data een uitnodiging tot interpretatie.⁶⁵

Tot slot: nog een lange weg te gaan

De methoden binnen het archeologische dierenonderzoek tonen vele mogelijkheden tot interpretatie, die ongetwijfeld bijdragen aan de groeiende 'Human-Animal Studies'.⁶⁶ Dit betekent echter nog niet dat die mogelijkheden reeds ten volle benut worden. Enerzijds valt er bijvoorbeeld nog veel te verwachten van methodologische ontwikkelingen, zoals binnen het genetisch onderzoek, anderzijds ontbreekt het bij de rapportering van vele vondstcollecties nog steeds aan een systematische registratie van de kenmerken die toelaten meer te weten te komen over het leven van dieren.⁶⁷ Ook de ecosysteemvisie wordt nog niet door alle onderzoeksscholen ten volle toegepast. In dat opzicht kunnen de recente 'Human-Animal Studies', en de aandacht die het lot van dieren krijgt in het algemeen, de archeologie dan weer helpen de antropocentrische benadering van de mens-dierrelatie geheel en voorgoed overboord te gooien.

Dr. Anton Ervynck bekijkt de evolutie van de relatie tussen mens en dier via de studie van dierenresten uit archeologische opgravingen. Zijn recent onderzoek aan het Vlaamse 'Agentschap Onroerend Erfgoed' richt zich vooral op de historische perioden, waarbij naar een betere integratie met het historisch onderzoek wordt gestreefd. E-mail: anton.ervynck@rwo.vlaanderen.be

- 58 Anton Ervynck e.a., 'An investigation into the transition from forest dwelling pigs to farm animals in medieval Flanders, Belgium', in: Umberto Albarella e.a. ed., *Pigs & humans. 10,000 years of interaction* (Oxford 2007) 171-193.
- 59 Anton Ervynck, 'Detailed recording of tooth wear (Grant, 1982) as an evaluation of the seasonal slaughtering of pigs? Examples from Medieval sites in Belgium', *Archaeofauna* 6 (1997) 67-79.
- 60 Peter Harrison, 'Descartes on animals', *The Philosophical Quarterly* 42.167 (1992) 219-227.
- 61 Zie over de intelligentie: Safran Foer, *Eating animals*, 64-66, en de referenties aldaar. Over pijn: V.A. Braithwaite en F.A. Huntingford, 'Fish and welfare. Do fish have the capacity for pain perception and suffering?', *Animal Welfare* 13 Supplement 1 (2004) 87-92.
- 62 Frans de Waal, *Van nature goed. Over de oorsprong van goed en kwaad in mensen en andere dieren* (Amsterdam 1996).
- 63 Donald R. Griffin, *Animal minds. Beyond cognition to consciousness* (Chicago 2001).
- 64 C. Hriscu e.a., 'Butchery evidence on dog faunal remains from Roman period sites in Belgium (Braives) and Romania', in: S. J. Crockford ed., *Dogs through time. An archaeological perspective. BAR International Series 889* (Oxford 2000) 123-8.
- 65 Zie voor deze problematiek: Frank Schalow, 'Who speaks for the animals? Heidegger and the question of animal welfare', *Environmental Ethics* 22.3 (2000) 259-271.
- 66 Jody Emel en Jennifer Wolch, 'Witnessing the animal moment', in: Jennifer Wolch en Jody Emel ed., *Animal geographies. Place, politics, and identity in the nature-culture borderlands* (London en New York 1998) 507-531.
- 67 Dit aspect krijgt wel steeds meer aandacht binnen het archeologische dierenonderzoek, onder meer door het werk van de Animal Palaeopathology Working Group, zie <http://www.apwg.supanet.com>.